

Započet kao poznanstvo prije trideset i tri godine, i tri valjda ili četiri mjeseca (u okolnostima koje ovaj put ne spominjem jer bi same o sebi zahtijevale čitav jedan zapis), moj odnos sa Dankom Grličem trajao je nekoliko decenija kao prijateljstvo koje se ni u jednom trenutku nije pomutilo, i koje se na svakom susretu, rekao bih, u vremenu obnavljalo kao živo, blisko i toplo, mada su prilike par puta učinile da između dva susreta prođe i po nekoliko godina.

Nikad to prijateljstvo ni na trenutak nije poremetila činjenica da smo Danko i ja – u tolikim važnim stvarima ovoga svijeta saglasni inače valjda oduvijek – u javnim raspravama o teorijskim pitanjima gotovo uvijek bili u sporu, i da je taj spor ponekad znao biti vrlo oštra a gdjekad i pomalo ljuta polemika. Nisam, naravno – nije ni Danko, sudeći po čitavoj istoriji našeg odnosa – nikad mislio da bi u tome moglo biti iščeg neobičnog. Većinu ljudi s kojima sam se u raznim prilikama javno sporio o nekoj teorijskoj temi, sa zadovoljstvom sam inače, i bez rezerve, smatrao prijateljima. Teško bi zapravo moralo biti da se razumije ono drugo: da čovjek, kada sagovornika u misaonom sporu bira sam – kada mu ga naime ne dodijeli slučaj ili mu ga ne dovalja zao neki talas u vremenu – bira nekoga čije mišljenje ne bi cijeno i čije mu se intelektualno poštenje i ljudski integritet ne bi činili neprikladnim.

Najvažniji se od naših sporova ticao pitanja o marksističkoj književnoj kritici. Govorili smo o tome najprije u jednoj diskusiji u Beogradu, 8. jula 1969 (stenogram je objavljen u časopisu *Savremenik* u novembru 1969), zatim u referatima i u diskusiji na naučnom skupu u Herceg-Novom, 9. do 11. oktobra 1970 (što je sve objavljeno u knjizi *Književna kritika i marksizam*, Beograd 1971), i najzad se na to vratili nekim naknadnim komentarom u vlastitim knjigama, ja u knjizi *Priroda kritike* (Zagreb 1972), Danko u jednom razgovoru koji je unio u posljednju svoju za života objavljenu knjigu, *Za umjetnost* (Zagreb, 1983, str. 221 – 224).

Čitav se sadržaj spora ovdje, naravno, ne može prepričati, a nije to ni bio jednostavno spor nas dvojice nego diskusija u kojoj je učestvovalo više ljudi, svaki sa stanovišta u nečemu specifičnog, pa će ovdje najsažetije opisati i uz put tu i tamo pokušati da protumačim samo onom iz te rasprave što može biti neophodno da bi se razumjela jedna kratka napomena koju bih sada, vidim, morao doneti onome što sam ranije pisao i govorio.

Smatrajući da filozofske pretpostavke književne kritike nisu onaj faktor koji karakterizira književne kritike može odlučno odrediti, zastupao sam u našim davnim sporovima mišljenje da ne postoji, i ne može postojati, nešto što bi se ispravno moglo nazvati marksističkom književnom kritikom. Ne sporeći da filozofske pretpostavke kritičareve imaju neku – a koji put i vrlo veliku ali ni tada odlučnu – važnost u njegovu djelovanju, odupirao sam se ipak želji da se dlaka ne dijeli napola i da se naziv prihvati makar kao približan ili uslovian. Smatrao sam naime da struktura naziva sugerira pogrešno praktično ponašanje kritičaru koji se inspirira marksizmom (sugerira mu da nešto na nečemu primjenjuje u trenutku u kome mu je da se, baš i kao marksista, stvaralački suoči sa novim), a smatrao sam da je i iz drugih razloga preciznost riječi, i preciznost pojmovnih distinkcija, kod nas često, pa i u ovom slučaju, životno važna.

U diskusiji o ovoj temi bilo je, kako to uvijek biva, najprije nesporazuma svake vrste. U svakoj velikoj, debati dobar dio vremena prolazi neizbježno tako što neko udara o klin a drugi, podjednako uporno o ploču. Nismo svi jednako određivali ni opseg pojmu književne kritike: meni se činilo bitno važnim da se književna kritika jasno razlikuje i od teorije književnosti, drugi su književnom kritikom nazivali zapravo svako mišljenje i svaku raspravu o literaturi. Pojedina mišljenja izložena u ovoj diskusiji (a po opsegu i broju i posebnih tekstova i uzgrednih spomena, rekao bih: naročito ono moje) bila su tada, pa i kasnije, predmet i prigovora koji ovdje ne zaslužuju pažljivijeg opisa; bila je to već na prvom koraku prilika da se vidi kako su neka uboga i prazna doktrinarna shvaćanja, za koja je čovjek vjerovao da su odavno mrtva, još uvijek živa, a zatim, u vremenu talasa povećane praktičke konjunkture naziva marksistička književna kritika, nekoliko je brbljavaca godinama dokazivalo svoju podobnost češući se svako malo o moje poricanje marksističke književne kritike, i ne pitajući se pri tom, naravno, šta bi ono uopće htjelo da znači.

Formulirala su se, međutim, u kritici moga shvaćanja i dva međusobno suprotstavljena stanovišta koja svakako zaslužuju pažnju, oba karakterizirana u većoj mjeri nekim specifičnim razumijevanjem marksizma negoli nekim specifičnim razumijevanjem književne kritike.

Prvo je od njih, u svom krajnjem obliku, razumjelo marksizam kao tlo na kome se sabiru svakoversna pozitivna znanja, kao osnovu za objedinjavanje parcijalnih naših uvida. Kaže nešto o stanju duha u našem vremenu da se u diskusiji ovo stanovište samo izuzetno zastupalo sasvim izričito i dosljedno. Uza svu raznolikost retoričkih nijansi ostajalo je ipak prepoznatljivo. I kad se zaklinjalo da marksizam ne vidi kao zatvoren sistem, i kada se ogrđivalo od stava koji sam nazvao deduktivističkim dominom (tj. od mišljenja po kome se iz jedne filozofije izvodi jedna estetika, iz te estetike jedna teorija književnosti, a iz te teorije književnosti jedna književna kritika), tom se stanovištu činilo samo po sebi razumljivim vjerovanje da književni kritičar mora imati mjerila i pretpostavke koji će biti utemeljeni u jednoj cjelovitoj filozofskoj koncepciji, što svakako nije više bila šija ali je bez ikakve sumnje još uvijek bio vrat.

Drugo od tih stanovišta nazvao sam u svom referatu spontanom marksizmom. Mogućnost da se književna kritika zamisli kao uistinu marksistička, a da se istovremeno izbjegne shvaćanje marksizma kao zatvorenog sistema, ono je vidjelo u shvaćanju marksizma kao «klike naših ideja» ili kao onog horizonta našeg vremena koji ne možemo – ni najdesnija misao ne može – ni na koji način izbjeći. Meni se odluka da se neka kritika nazove u tom smislu marksističkom činila, dakako, trivijalnom, a u diskusiji u Herceg-Novom najpreciznije je to formulirao čovjek čije ime, vidim, baš želim da spomenem u ovom zapisu uz Dankovo, Dušan Pirjevec: «ako ga shvatimo kao «klimu» vremena ili kao dublje određenje našeg povosnog sveta, onda će ovaj marksizam doći na videlo i kroz misao koja temelje, izvore i mogućnosti književne kritike i književne znanosti traži u istini iskustva kritike i znanosti, tj. bez obzira na marksizam.»

Naravno, niti se sva rasprava u spomenutim diskusijama mnogo baš ticala opisanog moga shvaćanja, niti se sve primjedbe koje su meni u tim prili-

kama izrečene svode na opisana dva stanovišta. Pogotovo se na njih ne svodi mišljenje Dankovo.

Prvo stanovište Danku je bilo strano, a u ovoj diskusiji i inače: uvjerenje po kojemu pristup umjetnosti mora biti stvaralački – uvjerenje koje je Danko toliko puta isticao i tumačio – zaista se ne može nikako pomiriti sa tim stanovištem. I kad se na trenutak čovjeku učini da mu se on ipak bliži – kad mu se npr. učini da sa izvjesnim odobravanjem citira poznate Kročeve riječi o našoj temi o odnosu kritike i filozofskih pretpostavki – ubrzo shvati da je njegov stav prema tom stanovištu ipak u osnovi i nepomirljivo kritičan. U stvari, ako bi čovjek nekome ko raspad sistema vidi kao šizoidnost, i ne razumije zašto književni kritičari tvrdoglavo hoće da budu šizoidni, pa umjesto da nauče dobru filozofiju puštaju da utječe na njih nesvesna i loša, zaželio da objasni gdje je neredu ishod, možda bi najbolje u objašnjenju mogao da pođe od neke Dankove rečenice iz davnih naših diskusija. Na primjer, od one o kretanju »u okvirima određene fiksne definicije čovjeka što misli da može definitivno spoznati istinu čovjekove biti. To je pozicija koja omogućuje da sebi utvaramo da znamo pouzdano i jedan zauvijek šta je čovjek, šta je u njemu tragično, šta su sazajenje i strah itd.« ili od neke druge.

Nisam zato imao pravo, i Danko je imao razloga da se ljuti (vidi npr. *Književna kritika i marksizam*, str. 465 – 468), koliko sam i njemu, a jesam bar u nekoj mjeri, pripisao tezu po kojoj filozofske pretpostavke odlučno određuju književnu kritiku. Sporio sam se o toj temi u tom času prvenstveno zapravo sa našim zajedničkim prijateljem koji je, mislim tako i sada, tu tezu faktički zastupao. Inače, u tom trenutku naše debate Dankovo sam mišljenje ipak već počeo tačnije razabirati: kako vidim iz stenograma svojih riječi u toj raspravi, smatrao sam Dankovo gledište spornim prvenstveno onoliko koliko mi se činilo da se približava, uz neko oklijevanje, ideji spontanog marksizma. Nisam naime vidio mogućnost da se na sigurnom odstojanju od te ideje objedini shvaćanje o književnoj kritici kao slobodnoj stvaralačkoj avanturi sa shvaćanjem po kojemu upravo jedna filozofija, ma koja, tu avanturu omogućuje i inspirira je smislom. Na izvjestan način, bojim se, ne vidim te mogućnosti ni danas.

Na izvjestan način? Možda je trebalo reći: u granicama svog razumijevanja književnosti i književne kritike. A možda je ipak bolje: na izvjestan način. Jer, na drugi jedan izvjestan način, čini mi se da Dankovu shvaćanju predmeta naše rasprave ne nalazim osnovnog prigovora i da bih ga, štaviše, mogao da preferiram vlastitom.

»Kritika – pisao je Danko u sažetom prikazu vlastitog gledišta o toj temi, u razgovoru koji je objavljen u posljednjoj njegovoj knjizi – ne treba da bude nikakvo izvođenje, dedukcija iz neke estetike ili filozofije. No ako se kritika ne deducira iz filozofije, zašto tada uopće govoriti o marksističkom pristupu djelu, o marksističkim pretpostavkama neke kritike? Jednostavno zato što upravo marksizam, više nego, na primjer, strukturalizam i niz drugih koncepcija što se reklamiraju kao slobodarskije i modernije, omogućuje da kritika ne bude supsumcija pod neke fiksne pojmove i da njezino kretanje ne bude ograničeno jednom zauvijek danim estetskim ili filozofskim koordinatama. Marksizam, više nego bilo koja druga pozicija, omogućuje ne samo da kritika bude otvorena prema djelu i njegovim bitnim umjetničkim karakteristikama, već da i sama bude vrednovana po svojem kritičkom smislu i beskompromisnosti slobodnog izražavanja svoje vlastitosti.«

Neće biti da Dankovo shvaćanje preferiram vlastitom onda kad mi se ono učini neposredno praktički relevantnijim ili primjerenijim konkretno situaciji u kojoj smo naše razgovore vodili. Naravno, u Dankovu zastupanju »Marksove osnovne intencije o očovječenju čovjeka«, u njegovu otporu vulgarizaciji i zloupotrebi marksizma, u isticanju mogućnosti koje marksistička filozofija otvara, razgovjetno se iskazivala i svijest o jednom sasvim konkretnom ponoru pred nama. Ali taj isti ponor imao sam pred očima i sam, pišući svoj tekst za Herceg-Novu: životna važnost precizne riječi i jasnih distinkcija, za nas danas, i izričito se, na samom kraju tog teksta, obrazlaže žilavoću jednog našeg zla, one tradicije narodnjačke retorike zahvaljujući kojoj se »ljudi u našim književnostima, lakoćom balerine, kreću od doktrine socijalne literature do doktrine krvi i tla i od socijalnog trbunstva do nacionalističke mistagogije.« Štaviše, koliko su Dankov i moj teorijski stav bili i javni čin namijenjen praktičnom djelovanju u jednoj određenoj konstelaciji postojedeć – a svaki teorijski stav neizbježno jest i to – gotovo da bih rekao da se moj izbor strategije djelovanja, sa stanovišta pragmatičkoga kakvo valjda za procjenu takvih izbora može biti prihvatljivo, pokazao ispravniji ili bar realističniji u godinama koje su našoj debati neposredno slijedile (mada nisam siguran da bi se takvim pokazivao i danas).

Razumijevajući, ukrajno, da se smisao u kome bih Dankovo shvaćanje preferirao vlastitom ne idi iz opreke teorijskoga i praktičkoga, zastajem pred pokušajem njegova daljeg promišljanja. U načinu kako je u ovom zapisu postuliran valjda je već sadržana neminovnost da svako njegovo promišljanje, ako i ne odvode od nalaza najtrivijalnijeg (do shlastičara, recimo, i teorije o dvjema istinama, istini vjere i istini razuma), dovede svakako, vrati zapravo, u isti leden svijet čistih pojmova i jasnih distinkcija, svijet realan kao smrt i prazan kao objektivna istina.

Umjesto toga, čitam ponovo Danku. »Zato i život literature, što nije samo život oblika već i oblik života, nije tek neko periferno pitanje objektivnih i nepristranih literarno-kritičkih stručnjaka, nego je također pitanje mogućnosti autentičnog, nesimuliranog života uopće. Da se sam život konstituirao kao umjetničko djelo, to jest život otvoren, bez ograda i okvira, kao stalno stvaranje a ne kao vrtnja u krugu, jalova kontemplacija, korekcija promašenog ili nemoć i strah pred budućim, nekakva šablona životarenja, već lomljenje svega što priječi spontanost, nikakav, dakle, palijativ ili nadomjestak života, već život sam u svojoj punini – to je jedna od teza koje Marks ima pred očima a koju smatram bitnom, kako za umjetnost odnosno literaturu a cjelini, tako i za kritički pristup literaturi.« Zapažam: osam puta se u ovom kratkom a za Dankovo mišljenje ključnom odlomku ponavlja jedna riječ, život. Pitam se, valjda u nekoj vezi s tim, da li je Danko znao da sam njegovo pristajanje uz nepostojeće dijelio i kad nisam znao nije li ono zapravo pristajanje uz nemoguće. Mišljenjem kojim se čovjek opredjeljuje za život i kada dobro zna sve argumente alternativne, pa i kada pod njenim znakom o životu sudi.